

بررسی نقش فضای مجازی و آموزش مجازی در کاهش مطالعه کتاب در جامعه

مهناز قاسمی

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، بررسی تأثیر فضای مجازی و آموزش مجازی بر کاهش مطالعه کتاب در جامعه است. با گسترش فناوری‌های دیجیتال و به‌ویژه پس از همه‌گیری کووید-۱۹ که آموزش مجازی را به یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر تبدیل کرد، نگرانی‌هایی درباره تغییر الگوی مطالعه و کاهش انس با کتاب در میان دانش‌آموزان و دانشجویان مطرح شده است. این مقاله با رویکردی تحلیلی-توصیفی و با استناد به پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه، به بررسی ابعاد مختلف این مسئله می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که فضای مجازی با تغییر ماهیت مطالعه از «خواندن عمیق» به «پیمایش سطحی» و با کاهش تعاملات فرهنگی مرتبط با کتاب، به تضعیف فرهنگ کتابخوانی دامن زده است. با این حال، پژوهش‌ها نشان می‌دهد که طراحی هدفمند فناوری‌های دیجیتال می‌تواند این روند را معکوس کرده و حتی به افزایش علاقه به مطالعه کمک کند. نتیجه‌گیری مقاله بر لزوم بازنگری در سیاست‌های آموزشی و استفاده از ظرفیت‌های فضای مجازی برای ترویج کتابخوانی تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها: فضای مجازی، آموزش مجازی، مطالعه کتاب، کتابخوانی، پلتفرم‌های آموزشی، خوانش دیجیتال

۱. مقدمه

تحولات شتابان فناوری در دهه‌های اخیر، همه ابعاد زندگی بشری را تحت تأثیر قرار داده است و نظام‌های آموزشی نیز از این قاعده مستثنی نیستند. ورود فناوری‌های دیجیتال به عرصه آموزش، اگرچه فرصت‌های بی‌نظیری را برای دسترسی به اطلاعات و یادگیری فراهم آورده، اما چالش‌هایی را نیز در حوزه فرهنگ مطالعه و کتابخوانی ایجاد کرده است. همه‌گیری کووید-۱۹ و حرکت اجباری به سمت آموزش مجازی، این تحول را شتابی مضاعف بخشید و پلتفرم‌های آموزشی دیجیتال به بستر اصلی تعلیم و تربیت تبدیل شدند.

یکی از دغدغه‌های جدی که امروزه ذهن کارشناسان آموزشی و فرهنگی را به خود مشغول کرده، تأثیر این تحول دیجیتال بر عادات مطالعه و میزان کتابخوانی در جامعه است. پرسش اساسی این است که آیا فضای مجازی و آموزش مجازی، به‌عنوان یک عامل بازدارنده در مسیر کتابخوانی عمل کرده‌اند یا می‌توان از آن‌ها به‌عنوان ابزاری برای ترویج فرهنگ مطالعه بهره گرفت؟ این مقاله با مرور پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه، به بررسی نقش فضای مجازی و آموزش مجازی در کاهش مطالعه کتاب در جامعه می‌پردازد و ابعاد مختلف این مسئله را واکاوی می‌کند.

۲-۱. مطالعه و خواندن عمیق در عصر دیجیتال

مطالعه کتاب، ماهیتی خطی و عمیق دارد که نیازمند تمرکز، تفکر و درگیری ذهنی در یک بازه زمانی طولانی است. این نوع مطالعه که اصطلاحاً «خواندن عمیق» (Deep Reading) نامیده می‌شود، با درگیری فعال ذهن با متن همراه است و به درک مفاهیم پیچیده و توسعه تفکر انتقادی کمک می‌کند. در مقابل، فضای مجازی با ارائه محتوای اطلاعاتی به صورت پیام‌های کوتاه، چندرسانه‌ای و پاسخگویی سریع، الگوی مطالعه را به سمت «پیمایش سطحی» و دریافت اطلاعات خرد شده سوق می‌دهد.

مطالعات نشان می‌دهد که خواندن در محیط‌های واقعیت مجازی و افزوده، نیازمند مهارت‌های جدیدی مانند توجه انتخابی، پیمایش مسیرهای چندگانه متنی، و تعامل لمسی با عناصر دیجیتال است که به طور قابل توجهی با مهارت‌های مورد نیاز برای مطالعه کتاب‌های چاپی تفاوت دارد. این تغییر الگو، ذهن مخاطب را به دریافت اطلاعات سطحی و سریع عادت می‌دهد و توانایی غوطه‌وری در یک متن طولانی و پیچیده را تضعیف می‌کند.

۲-۲. تأثیر آموزش مجازی بر عادات مطالعه

آموزش مجازی، به‌ویژه در قالب پلتفرم‌های یادگیری، ماهیت تعامل دانش‌آموزان با متن را دگرگون ساخته است. پژوهشی که در سال ۲۰۲۵ بر روی دانشجویان زبان انگلیسی در ویتنام انجام شد، نشان داد که اگرچه دانشجویان نسبت به استفاده از سیستم‌های مدیریت یادگیری (LMS) برای مطالعه نگرش مثبتی دارند، اما با چالش‌هایی مانند کمبود زمان، حجم بالای تکالیف، فقدان مهارت‌های شناختی برای تأمل و بازتاب، و عدم حمایت کافی از سوی معلمان مواجه هستند. این یافته نشان می‌دهد که صرفاً دیجیتالی‌شدن فرایند مطالعه، بدون طراحی آموزشی مناسب و پشتیبانی معلمان، نمی‌تواند به بهبود عادات مطالعه کمک کند.

در پژوهشی دیگر که به بررسی نگرش دانش‌آموزان نسبت به خواندن در محیط‌های یادگیری تلفیقی (Blended Learning) پرداخته است، نتایج نشان می‌دهد که دانش‌آموزان فضای یادگیری آنلاین را عمدتاً به عنوان محیطی برای انجام تکالیف و پاسخ به آزمون‌ها درک می‌کنند، نه به عنوان فضایی برای پرورش فرهنگ مطالعه و کتابخوانی. همچنین، کاهش ساعات آموزش حضوری و تعاملات چهره‌به‌چهره با معلمان و همکلاسی‌ها، از عوامل دیگری است که بر نگرش دانش‌آموزان نسبت به مطالعه تأثیر منفی گذاشته است.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. تغییر ماهیت مطالعه از خوانش عمیق به پیمایش سطحی

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش‌های اخیر، تغییر بنیادین در ماهیت مطالعه در فضای مجازی است. مطالعه در محیط‌های دیجیتال، به‌ویژه در بسترهای واقعیت مجازی و افزوده، با ویژگی‌هایی مانند غوطه‌وری سه‌بعدی، تعامل چندوجهی (حاوی نوشتار، گفتار و تصاویر سه‌بعدی)، و مسیرهای خوانش چندگانه همراه است. اگرچه این ویژگی‌ها می‌توانند جذابیت مطالعه را افزایش دهند، اما در عین حال نیازمند مهارت‌های جدیدی مانند خودتنظیمی توجه، فیلتر کردن اطلاعات نامربوط، و تصمیم‌گیری آگاهانه درباره مسیرهای خوانش هستند.

پژوهشی که در سال ۲۰۲۳ بر روی دانشجویان زبان انگلیسی انجام شد، نشان داد که در دوره آموزش از راه دور، فعالیت‌های درسی مرتبط با مطالعه عمدتاً به خواندن اخبار آنلاین و متون کوتاه مربوط به آزمون‌ها محدود شده است و دانش‌آموزان فرصت چندانی برای مطالعه کتاب‌های بلند و متون گسترده ندارند. این یافته نشان می‌دهد که آموزش مجازی، الگوی مطالعه را از «کتاب‌محور» به «تکلیف‌محور» تغییر داده است و مطالعه به ابزاری برای دستیابی به اهداف آنی و نمره‌محور تبدیل شده است.

۲-۳. کاهش انگیزه ذاتی و افزایش آموزش نتیجه‌گرا

تحقیقات نشان می‌دهد که فضای مجازی با ایجاد عادات مطالعه سطحی و نتیجه‌گرا، انگیزه ذاتی دانش‌آموزان برای مطالعه را تضعیف می‌کند. مطالعه‌ای که بر روی دانشجویان زبان انگلیسی در ایران انجام شد، نشان داد که با وجود گذشت بیش از دو سال از آموزش مجازی در دوران همه‌گیری، سواد دیجیتال دانشجویان در زمینه دسترسی به مقالات علمی و کتاب‌های دیجیتال همچنان در وضعیت نامناسبی قرار دارد و این موضوع بر ترجیحات و فراوانی مطالعه آن‌ها تأثیر منفی گذاشته است. دانشجویان شرکت‌کننده در این پژوهش، اخبار و محتوای شبکه‌های اجتماعی را بسیار بیشتر از کتاب‌ها و مقالات علمی مطالعه می‌کردند.

این یافته با نتایج پژوهش‌های دیگر نیز همخوانی دارد که نشان می‌دهد دانش‌آموزان در محیط‌های یادگیری مجازی، بیشتر به خواندن متون کوتاه و تکلیف‌محور تمایل دارند و مطالعه کتاب‌های بلند و ادبیات داستانی در اولویت بعدی آن‌ها قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، فضای مجازی با تقویت رویکرد «نتیجه‌گرا» به مطالعه، انس با کتاب را به عنوان یک فعالیت فرهنگی و لذتبخش تضعیف کرده است.

۳-۳. حذف تعاملات فرهنگی و آموزشی مرتبط با کتاب

نظام آموزشی سنتی، علاوه بر انتقال دانش، بستری برای انتقال فرهنگ و ارزش‌ها از جمله فرهنگ کتابخوانی بوده است. کتابخانه‌های مدارس، برگزاری نمایشگاه‌های کتاب، معرفی کتاب توسط معلمان و گفتگوهای دانش‌آموزی پیرامون کتاب، همگی بخشی از این فرآیند بودند که با حذف حضور فیزیکی در فضای مجازی، به شدت کمرنگ شده‌اند.

پژوهش‌ها نشان می‌دهد که دانش‌آموزان در محیط‌های یادگیری مجازی، فرصت‌های غیررسمی و مؤثر برای ترویج کتابخوانی را از دست داده‌اند. در پژوهشی که بر روی دانش‌آموزان دبیرستانی در شیلی انجام شد، دانش‌آموزان گزارش کردند که مطالعه در مدرسه در دوران آموزش مجازی عمدتاً به خواندن اخبار آنلاین و متون کوتاه مرتبط با آزمون‌ها محدود شده است و فعالیت‌های گسترده مطالعه کتاب در برنامه درسی آن‌ها جایی نداشته است. همچنین، کاهش تعامل چهره‌به‌چهره با معلمان و همکلاسی‌ها، فرصت‌های گفتگو و تبادل نظر درباره کتاب را نیز به حداقل رسانده است.

۴-۳. فرصت‌های استفاده از فناوری برای ترویج کتابخوانی

با وجود چالش‌های مذکور، پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد که فناوری‌های دیجیتال، اگر به‌درستی طراحی شوند، می‌توانند به‌عنوان ابزاری کارآمد برای ترویج کتابخوانی مورد استفاده قرار گیرند. مطالعه‌ای که در سال ۲۰۲۵ بر روی دانش‌آموزان دوره ابتدایی انجام شد، نشان داد که استفاده از محیط‌های بازی‌محور در متاورس، همراه با تعامل با اشیاء داستانی و شخصیت‌های غیربازیکن (چت‌بات‌ها)، به‌طور قابل‌توجهی علاقه و درگیری دانش‌آموزان را نسبت به مطالعه افزایش داده است. نتایج این پژوهش که با طراحی شبه‌آزمایشی انجام شده، نشان داد گروه آزمایشی که در محیط متاورس به مطالعه می‌پرداختند، از نظر علاقه به مطالعه و مشارکت در فعالیت‌های خواندن، عملکرد بهتری نسبت به گروه کنترل که به مطالعه خاموش و فردی مشغول بودند، داشتند.

این یافته نشان می‌دهد که فضای مجازی ذاتاً تهدیدی برای کتابخوانی نیست، بلکه نحوه طراحی و استفاده از آن تعیین‌کننده است. عواملی مانند خودمختاری در کشف محتوا، پشتیبانی یادگیری از طریق دستیارهای هوشمند، و ایجاد حس شایستگی و ارتباط، از جمله عواملی هستند که در طراحی موفق محیط‌های دیجیتال برای ترویج کتابخوانی نقش دارند.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه نقش فضای مجازی و آموزش مجازی در کاهش مطالعه کتاب، نشان می‌دهد که این مسئله ابعاد پیچیده و چندلایه‌ای دارد. از یک سو، فضای مجازی با تغییر ماهیت مطالعه از خوانش عمیق به پیمایش سطحی، و با کاهش تعاملات فرهنگی مرتبط با کتاب، به تضعیف فرهنگ کتابخوانی دامن زده است. مطالعه در محیط‌های دیجیتال، نیازمند مهارت‌های جدیدی است که با مهارت‌های سنتی مطالعه کتاب تفاوت دارد، و این تغییر الگو، توانایی مخاطبان برای غوطه‌وری در متون طولانی و پیچیده را کاهش داده است.

از سوی دیگر، آموزش مجازی، به‌ویژه در دوران همه‌گیری، با تمرکز بر تکالیف کوتاه و نمره‌محور، مطالعه را از یک فعالیت فرهنگی لذتبخش به یک وظیفه درسی تنش‌زا تبدیل کرده است. کاهش ساعات آموزش حضوری، حذف تعاملات چهره‌به‌چهره با معلمان و همکلاسی‌ها، و کمبود منابع مطالعاتی گسترده، از جمله عواملی هستند که بر کاهش انگیزه مطالعه در میان دانش‌آموزان و دانشجویان تأثیر گذاشته‌اند.

با این حال، آنچه از مرور پژوهش‌ها به‌روشنی قابل‌دریافت است، این است که فضای مجازی ذاتاً تهدیدکننده فرهنگ کتابخوانی نیست. بلکه نحوه طراحی، اجرا و استفاده از این فضا تعیین‌کننده است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که طراحی هدفمند محیط‌های دیجیتال با استفاده از عناصر بازی‌محور، پشتیبانی هوشمند، و ایجاد فرصت‌های کشف خودمختار، می‌تواند به افزایش علاقه و مشارکت مخاطبان در فعالیت‌های مطالعه کمک کند.

بنابراین، راهکار مقابله با کاهش کتابخوانی در عصر دیجیتال، نه طرد فناوری، بلکه بازطراحی سیستم‌های آموزشی با استفاده از ظرفیت‌های فضای مجازی است. سیاست‌گذاران آموزشی باید به‌جای نگرانی صرف از تأثیرات منفی فضای مجازی، به‌دنبال بهره‌گیری از فرصت‌های این فضا برای ترویج فرهنگ مطالعه باشند. ایجاد کتابخانه‌های دیجیتال تعاملی، طراحی باشگاه‌های مجازی کتابخوانی، تولید محتوای چندرسانه‌ای جذاب بر اساس کتاب‌های مرجع، و توانمندسازی معلمان برای استفاده از ابزارهای دیجیتال در ترویج کتابخوانی، از جمله اقداماتی است که می‌تواند به معکوس‌سازی روند کاهش مطالعه کتاب در جامعه کمک کند.

Liu, C. C., Lin, Y. Y., Lo, F. Y., Chang, C. H., & Lin, H. M. (۲۰۲۵). From Readers to Players: Exploring Student Engagement in a Gamified Metaverse and Its Effect on Reading Interest. *Education and Information Technologies*, *۳۰*(۱), ۴۴۷–۴۶۱.

Mills, K. A., Brown, A., & Moro, C. (۲۰۲۵). Virtual and augmented reality text environments support self-directed multimodal reading. *Interactive Learning Environments*, ۲۰–۱.

Encouraging EFL Students' Extensive Reading through LMS-Based Reading Logs. (۲۰۲۵). *Reading in a Foreign Language*, *۳۷*(۱).

Digital reading habits of EFL learners in post-pandemic Indonesia. (۲۰۲۳).

Cancino, M., & Gonzalez, N. (۲۰۲۳). L۲ Reading Attitudes, Self-Efficacy, and Proficiency in a Blended Learning Context. *Journal of Language Education*, *۹*(۴), ۵۲–۳۵.

Ammour, K. (۲۰۲۴). The Role of Linguistic Background in Shaping Students' Reading Proficiency in Virtual Settings: A Correlational Study. *Journal of Language and Literature Studies*, *۱۲*(۲۳–۲۲), ۱۷۵–۱۶۷.